

*Пасько Г. М.,
доцент кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України*

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИХ І КОГНІТИВНИХ ВИЯВІВ МОВЛЕННЕВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ

Анотація. Статтю присвячено опису проведеного аналізу мовленнєвого жанру загадки з погляду семантики, прагматики й когнітології в слов'янських і германських мовах. Установлено, що формантами мовленнєвого жанру загадки є прямі та індиректні мовленнєві акти репрезентативної, директивної й інтеррогативної природи з відповідною частотністю вияву в кожній з досліджуваних мов. У свою чергу, когнітивний складник загадок розкривається через розгалужений ряд концептуальних метафор і когнітивних фреймів.

Ключові слова: загадка, мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, дискурс, фрейм.

Постановка проблеми. Дослідження загадки (знакової номінації певної реалії) з погляду прагматики як сформованого з мовленнєвих актів мовленнєвого жанру, що має діалогічну будову й комунікативну спрямованість, і з погляду когнітивної семантики як концептуально-фреймової структури репрезентації інформації в слов'янських і германських мовах умотивовано передусім тенденцією до маргінального розгляду семіотичних засобів мови як універсального комунікативно-прагматичного інструменту в її функційному вимірі.

У рамках заявленої проблематики загадка розглядалась лише частково, акцент її герменевтичних студій як репрезентанта світового паремійного фонду було зосереджено в основному на дослідженні народної загадки як фольклорного жанру (Т.С. Бакіна, І.П. Березовський, О.М. Говоркова, О.П. Квятковський, С.П. Кулинич, С.Г. Лазутін, Н.Б. Мечковська, Г.Л. Пермяков, М.О. Рибнікова, І.Я. Франко, К. Шамшадін та ін.); на вивченні аспектів текстової організації загадки (О.О. Бурикін, В.О. Лукін, Г.Г. Москальчук, Г.А. Онищенко, В.М. Топоров та ін.); на аналізі її структури й семантики (К.О. Денисова, А.Н. Журинський, О.С. Киченко, Е. Кьонгес-Маранда, Ю.І. Левін, М.Н. Саїтбаєва).

Недослідженими залишались проблеми виокремлення в структурі загадки як національно специфічних, так й універсальних для слов'янських і германських мов засобів комунікативно-прагматичного впливу на її адресата, універсальних концептуальних метафор, функційних виявів універсальних фреймових моделей загадок.

Найявний досвід вивчення концептосфери, мовної картини світу та комунікативно-прагматичних особливостей російських загадок (А.В. Головачева, Г.В. Насибуліна, Т.А. Панасенко, В.Г. Сибірцева, Н.В. Шестьоркіна, Е.Д. Юсупова); німецьких загадок (А.І. Мамедова); українських і німецьких загадок (Н.В. Захарова); фреймового аналізу українських (О.І. Тимченко) та англійських загадок (В.В. Харитонов).

Найявні також наукові розвідки, у рамках яких загадка визначається як вторинний мовленнєвий жанр (В.С. Філіппов, R. Bauman); простежено особливості когнітивної ідентифікації

мовленнєвого жанру російськомовної загадки (Л.Ф. Маркова). Цінний досвід дослідження дискурсу української загадки належить О.О. Селівановій.

Мета статті – стисло описати результати дослідження семантико-прагматичних і когнітивних виявів мовленнєвого жанру загадки на матеріалі слов'янських і германських мов.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія мовленнєвого жанру загадки (далі – МЖЗ) охоплює як продуковані комунікантами мовленнєві повідомлення, так і потенційно можливу за певного ситуативно зумовленого дискурсивного контексту актомовленнєву актуалізацію автентичних текстів, котрі забезпечують ідентифікацію типу спілкування адресатом мовлення як загадки і водночас є імпліцитними конвенційними регламентаторами мовленнєвих дій адресанта й адресата.

Як одиниця вищого ієрархічного рівня МЖЗ складається з репрезентативних, інтеррогативних і директивних мовленнєвих актів (далі – МА), комунікативна організація яких має різні рівні складності. Самостійне функціонування в дескриптивній частині загадки притаманне лише репрезентативним МА та інтеррогативним МА, а директиви завжди є частиною комбінованого сполучення з репрезентативом і/або інтеррогативом.

У результаті дослідження в комунікативній структурі МЖЗ у слов'янських і германських мовах виокремлено прості та складні МА (за В.І. Карабаном) [1]. Простий МА як корелят висловлення може бути репрезентований простим реченням, складним реченням, зокрема його складнопідрядним і складносурядним різновидами.

Корпус простих МА МЖЗ становлять репрезентативи й інтеррогативи. Складний МА є сполученням простих МА, що перебувають у відношеннях субординації, координації та сприяння.

Складними МА в комунікативній структурі МЖЗ у слов'янських і германських мовах постають:

- 1) композитний репрезентатив (сполучення простих репрезентативів);
- 2) комплексний репрезентативно-інтеррогативний МА (сполучення репрезентативного й інтеррогативного МА);
- 3) комплексний репрезентативно-директивний МА (сполучення репрезентативного та директивного МА);
- 4) комплексний репрезентативно-директивно-інтеррогативний МА (сполучення репрезентативного, директивного й інтеррогативного МА).

Варто зазначити, що МЖЗ в слов'янських і германських мовах є комунікативним явищем дискурсивної природи, відтвореною комунікативно-прагматичною категорією.

«Відтворюваність» МЖЗ означає цілеспрямоване використання комунікантами готових графічно кодифікованих текстів

загадок у реальних різнотипних дискурсах (найтиповішою площиною для функціонування МЖЗ є ігровий дискурс). Тому саме текстові масиви загадок аналізовані з позиції їх потенційної комунікативної відтворюваності (актомовленневої актуалізації), адже вони є матеріально фіксованим утіленням живого народного мовлення.

Конститутивні елементи МЖЗ виокремлені за паспортом МЖ (за Т.В. Шмельовою) [2, с. 88–99]. Головна позиція серед усього корпусу жанроутворювальних елементів МЖЗ належить комунікативній меті (інтенції), сутність якої – спонукати адресата відгадати загадку, отримати правильну відповідь. Водночас за критерієм «комунікативна мета» загадка є інформативно-імперативним МЖ, текстова дескриптивна частина якого варіативно містить, з одного боку, запитання або інформацію нарративного характеру, що імпліцитно спонукає адресата відгадати загадку, що притаманно інформативним МЖ, а з іншого – пряме прохання назвати відгадку, що є характерною рисою імперативних МЖ.

Оскільки загадка є відтворюваним діалогом двох комунікантів, важливим чинником є адресантно-адресатне співвідношення. Адресант загадки є відправником повідомлення, він актуалізує автентичний текст паремії, колективним автором якої є етнос. Актуалізуючи дескриптивну частину загадки на рівні висловлення, адресант разом із тим реалізує локутивний акт (вимовляє текст загадки) та вкладає у своє висловлення певний комунікативний намір (мету, інтенцію), тим самим реалізуючи ілокутивний акт.

Адресатом МЖЗ здебільшого є невизначена особа. Водночас на користь того, що найвірогіднішим потенційним адресатом загадки мислиться дитина, свідчать поодинокі маркери ідентифікації особи адресата в германських мовах.

МЖЗ вербалізується у формі відтворюваного діалогу, що складається із секвенції (узгодження) двох інтердепедентних (взаємозалежних) реплік – ініціативної та реактивної, які (за О.В. Падучевою) [3] прагматично узгоджуються між собою за трьома параметрами: за ілокутивною функцією; відповідно до умов МА; на ґрунті імплікатур дискурсу.

Репліки діалогу загадки вербалізуються в мовленні варіативною кількістю МА, які, у свою чергу, утворюють комунікативні ходи, так «оформлюючи» комунікативне контактування адресанта й адресата МЖЗ.

У межах діалогу МЖЗ вираження ілокутивної сили МА відбувається двома способами:

- 1) експліцитним (прямим), що виявляється через прямі МА;
- 2) імпліцитним (непрямим, індиректним), коли до уваги не береться пряме значення пропозиції, натомість закладений автором смисл еспліктується через імплікатури дискурсу, пресупозиції та фонові знання, виводиться адресатом із контексту.

Найчастотнішим виявом у корпусах досліджуваних загадок характеризується прямий інтеррогативний МА, що може функціонувати як самостійно, так і в комбінаціях з репрезентативними та директивними МА (пор.: слов'янські загадки – 88%, германські загадки – 80%).

Семантика загадки розкривається через її інтерпретацію. Інтерпретуючи вербалізовану в ініціативній репліці дескриптивну частину, адресат, з огляду на характерний для МЖЗ прийом субституції відгадки її зашифрованим текстовим корелятом, інтенційність якого найчастіше передається індиректно (через непрямі МА), спирається на імплікатури дискурсу.

До принципів метафоричного шифрування [4] в структурі загадки належать антропоморфізм (аналогізація родинного, вікового, статевого статусів людини чи частин її тіла з денотатом відгадки), зооморфізм (аналогізація номінацій тварин з відгадкою) та побутоцентризм (аналогізація назв предметів повсякденного побуту, обрядової лексики з відгадкою), флороморфізм/фітоморфізм (аналогізація назв реалій рослинного світу з відгадкою).

Антропоморфізм є найбільш продуктивним принципом метафоричного шифрування в МЖЗ, адже людина, згідно з антропоцентричною теорією, є центром всесвіту, а отже, і мірою реалій, що зображені в дескриптивних частинах загадок.

Стратегія шифрування охоплює тактики метафоричної аналогізації, шифрованої метафоризації, парадокс, гіперболізацію, невизначеність суб'єкта загадки, шифровану персоніфікацію, варіативну відгадку, риму.

Неситуативні фонові знання, до яких належать культурні, лінгвістичні знання тощо, мовець зберігає в пам'яті. Ситуативний тип фонових знань актуалізується умовами гри в загадки, самою ситуацією загадування. З їх допомогою адресат ідентифікує мовлення адресанта виключно як таке, що відбувається в межах МЖЗ, інтерпретує КМ. Фонові знання про світобудову, явища природи, людину є універсальними, чим зумовлена схожість процесів концептуалізації в різних народів, тобто спільні процеси осмислення й упорядкування уявлень про явища навколишньої дійсності.

Те, що адресант загадки переконаний у наявності фонових знань в адресата, може бути експліковано в самих текстах паремій через маніфестацію гіпотетичного припущення, що закодована відгадка добре відома його співрозмовнику.

Когнітивна семантична структура МЖЗ характеризується двома способами подання загадуваних у дескриптивних частинах паремій базових концептів:

- 1) метафорично – через концептуальні метафори;
- 2) метонімічно – через базові фрейми.

Механізм метафоричної концептуалізації в загадках умовно ототожнює два концепти, що входять до різних несумісних на перший погляд доменів. У структурі МЖЗ КМ універсально організує концепти у вигляді субфрейму подібності компаративного базового фрейму ДЕЩО-референт є нібито як ДЕЩО-корелят (за С.А. Жаботинською) [5]. У процесі компаративного зіставлення двох концептів відбувається перехресне картування – проекція характерних ядерних рис концептуального корелята на концептуальний референт на підставі емпірично виокремлених спільних семантичних ознак.

Концепти-ресурси МЖЗ входять до таких доменів, як природа, людина, рослинний світ, тваринний світ, побут тощо, адже людина запозичує для метафоризації лише той мовно маніфестований досвід, що відбиває характеристики або самого антропоцентру, або його природно-матеріального оточення.

Незважаючи на відсутність генетичної спорідненості слов'янських і германських мов, унаслідок їх аналізу в комунікативно-прагматичному та когнітивному вимірах очевидно є констатація ізоморфного функційного механізму мовленнєво-жанрових виявів загадки в різносистемних мовах: зафіксовано універсальні актомовленневі моделі вияву дескриптивних частин загадки, універсальні інтерактивні стратегії перформативності, шифрування й підказки, універсальні концептуаль-

ні метафори як організувальний когнітивний чинник загадки, а також базові предметний, посесивний, акціональний фрейми та їх маргінальні вияви.

Висновки. Пропонований підхід до вивчення мовленнєво-жанрових виявів загадки в слов'янських і германських мовах може бути використаний для подальшого контрастивного дослідження загадок у різносистемних мовах для виокремлення певних мовних і комунікативних універсалій.

Література:

1. Карабан В.И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Киев: Вища школа, 1989. 131 с.
2. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра. Жанры речи. Саратов: Колледж, 1997. Вып. 1. С. 88–99.
3. Падучева Е.В. Прагматические аспекты связности диалога. Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1982. Том 41. № 4. С. 305–313.
4. Селіванова О. Дискурс української загадки. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект): монографія. Київ–Черкаси: Брама, 2004. С. 202–219.
5. Жаботинская С.А. Геометрия смысла: концептуальные модели языка и фрактальные формы. Первая российская конференция по когнитивной науке: тезисы докладов. Казань: Казанский гос. ун-т, 2004. С. 85–87.
6. Пасько Г.М. Мовленнєвожанрові вияви загадки в слов'янських та германських мовах: семантика і прагматика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2013. 20 с.

Пасько А. М. Результаты анализа семантико-прагматических и когнитивных проявлений речевого жанра загадки

Аннотация. Статья посвящена анализу речевого жанра загадки с точки зрения семантики, прагматики и когнитологии в славянских и германских языках. Установлено, что формантами речевого жанра загадки являются прямые и не прямые речевые акты репрезентативной, директивной и интеррогативной природы с соответствующей частотностью проявлений в каждом из исследуемых языков. В свою очередь, когнитивная составляющая загадок раскрывается через разветвленный ряд концептуальных метафор и когнитивных фреймов.

Ключевые слова: загадка, речевой жанр, речевой акт, дискурс, фрейм.

Pasko H. The results of the analysis of semantico-pragmatic and cognitive manifestations of speech genre of riddle

Summary. The paper is dedicated to the speech genre of riddle analysis from the point of view of semantics, pragmatics and cognitology in the Slavic and Germanic languages. It has been defined that the formants of the speech genre of riddle are the speech acts of representative, directive and interrogative nature with the corresponding frequency of manifestation in each analyzed language. In its turn, the cognitive component of riddles is represented through the variety of conceptual metaphors and cognitive frames.

Key words: riddle, speech genre, speech act, discourse, frame.